

Д. НАУМОВ

Ленін як економіст.*)

ТЕОРІЯ ІМПЕРІЯЛІЗМУ

VII

Постановка питання. Питання про імперіялізм, його суть, про тенденції його розвитку й заходи боротьби з ним є одним із основних теоретичних і практичних питань соціалізму за останню чверть віку.

Природно через це, що на сторінках соціалістичної преси, на міжнародних соціалістичних конгресах і на з'їздах окремих соціал-демократичних партій питання про імперіялізм і окремі його виявлення, зокрема—зв'язане з проблемою імперіялізму питання про мілітаризм і війну,—широко дебатовалося. Теоретичному аналізу суті імперіялізму ще до війни було присвячено низку праць видатних теоретиків марксистів і соціалістів.

З часу світової війни проблема імперіялізму стала ще більш актуальною. І як що імперіялісти різних відтінків із бувших марксистів почали утворювати нові «теорії» імперіялізму, або вносити «корективи» до старих, щоб у цих теоріях знайти виправдання своїй зраді робітничому класу, то для представників революційного марксизму правдива теорія імперіялізму повинна була дати угрунтованню практичної революційної боротьби з ним; теоретична розробка питань імперіялізму повинна була визначити завдання пролетаріату і його тактику. І цю працю—теоретичної й практичної революційної критики імперіялізму—блискуче виконав Ленін. Питання про імперіялізм розроблено Леніним у його брошурі «Імперіялізм, як новітній етап капіталізму» і в низці статтів.

У постановці питання про імперіялізм і в його вирішенні ми бачимо в міжнародньому соціалізмі ті самі три різних класових підходи, які ми спостерігали серед представників, так званої, «соціалістичної думки» в бувшій Росії в 90-х роках. Струвистську, по суті буржуазну, постановку питання про суть імперіялізму ми бачимо у Кунова, Ленча і інших представників правого крила німецької соціал-демократії; дрібно-буржуазну постановку питання про імперіялізм і тенденції його розвитку, що нагадує народницьку постановку питання про розвиток капіталізму в Росії, ми маємо у Кавтського, а справді пролетарський, революційно-марксістський підхід до проблеми імперіялізму ми бачимо у Леніна.

Кунов і інші соціал-імперіялісти ставлять питання про імперіялізм так: імперіялізм—це необхідний етап капіталізму. Імперіялізм прискорює розвиток продукційних сил у передових країнах, завдяки експлоатації

*) Див. «Ч. Ш.» ч.ч. 7 і 8—9, 1924 р.

відсталих країн. Розвиток продукційних сил цих країн є корисний для пролетаріату через те, що зі зростом багатства країни поліпшується стан робітників і крім того хуткий розвиток капіталізму прискорює й приход соціалізму. Без імперіялізму економічний розвиток капіталістичних країн зупинився-б; робітничий клас таким чином є зацікавлений в успіху імперіялізму і через те повинен підтримувати імперіялізм своєї країни.

Кунов і інші соціал-імперіялісти, таким чином, прикриваючись «марксизмом», одверто висловлюють інтереси імперіялістичної буржуазії, подібно до того, як 30 літ тому назад «марксист» Струве, закликаючи до підтримки капіталізму, висловлював інтереси і погляд ліберальної тоді російської буржуазії.

Кавтський розглядає імперіялізм, як політику, що її провадить сучасний капіталізм і яка полягає у простуванні розвинених країн до колоніального поширення, до захоплення аграрних країн. Це—агресивна і реакційна політика у протилежність ліберальній і прогресивній політиці промислового капіталу. Ця імперіялістична політика однак зовсім не є необхідною, зовсім не впливає з економічної структури сучасного капіталізму. Капіталізм сучасної стадії—доби фінансового капіталу—може поширюватися і розвиватися без тих методів політики, які проводять сучасні держави, подібно до того, напр., як може бути капіталізм не з 12-годинним, а з 8-годинним робочим днем. Однак од імперіялізму особливо страждає робітничий клас, що через це більше за всіх заінтересований у його знищенні. Робітничий клас, таким чином, мусить вести боротьбу проти імперіялізму за політику вільної торгівлі і демократичних шляхів капіталістичного розвитку. Своє розуміння імперіялізму Кавтський формулює так: «Імперіялізм є тільки питанням сили, а не економічної необхідності. Він не тільки не є необхідним для капіталістичного способу продукції, але навіть його значіння для нього часто неймовірно перецінюється»¹⁾.

Раз сучасний капіталізм може розвиватися і без імперіялізму, то, очевидно, що вживання пануючим класом імперіялістичної політики перед політикою вільної торгівлі і лібералізму є помилкою, яка до того—надзвичайно шкідлива і дорого коштує, і Кавтський робить такий висновок: «Отже через те до імперіялізму ми повинні ставитися так само, як до зниження заробітної платні, збільшення робочого дня, підвищення цін на харчові продукти шляхом податків і мита і т. д. Ми повинні боротися проти імперіялізму не з метою перешкоджати економічному розвитку, а з метою примусити капіталістів пошукати інших шляхів (підкреслення наше Д. Н.) для збільшення прибутку в галузі економічної експлоатації, для збільшення вивозу продуктів промисловости для ввозу сировини і харчових продуктів. Хай вони досягають цього не шляхом імперіялізму, а засобами демократії і вільної міни продуктів, що вимагають більше розуму. Такі засоби одкривають економічному прогресові вільний шлях, а одночасно і зміцнюють робітничий клас фізично, духовно й політично²⁾.

1) К. Каутский. «Национальное государство, империалистическое государство и союз государств», вид. II, ст. 24.

2) Там же, стор. 92.

Таким чином, постановка питання Кавтським формулюється ось як: імперіялізм—лихо, вільна торгівля і лібералізм—добро; імперіялістичне лихо є наслідком помилкових і невірних шляхів; треба шукати інших шляхів. Завдання робітничого класу і полягає у боротьбі за відновлення вільної торгівлі і ліберальної політики.

Цей підход Кавтського до кардинального питання нашої доби дивним чином нагадує народницьку постановку питання про розвиток капіталізму в Росії. Народники так само вважали капіталізм лихом, а «народню продукцію»—добрим; лихо капіталізму, на їх думку, було наслідком «помилкових шляхів», невірної політики, і вони закликали до шукання «других путей для отечества», повернутися до добрих старих часів, позбавлених усіх середньовічних решток. Кавтський закликає не до знищення імперіялізму шляхом революційної боротьби за соціалізм; вся його програма полягає в гаслі вільної торгівлі, яке вже стало реакційним. Кавтського з народникам поєднує те, що він, як і вони, є виразником інтересів і ідеалів дрібної буржуазії. Дрібний буржуа жахається революційних методів і шляхів боротьби і через те кличе не вперед, а назад.

Ленінська постановка питання про імперіялізм полягає ось у чому: імперіялізм—це остання стадія в розвитку капіталізму. Імперіялізм характеризується велетенським розвитком продукційних сил, що вже переросли капіталістичні продукційні відносини, надзвичайним збільшенням капіталістичної експлоатації, загостренням класових антагонізмів, поширенням і поглибленням усіх протиріч капіталістичної системи взагалі. Капіталізм у його імперіялістичній стадії вже перестав відігравати історично-прогресивну роль, вступив у добу паразитизму і загнивання, постійних криз і сутичок. Усе це робить об'єктивно необхідним заміну капіталізму соціалізмом. Імперіялізм ставить на чергу дня усунення капіталізму революційним шляхом; потрібна негайна революційна підготовка пролетаріату. Пролетарська революція має великі резерви. Пролетаріат може і повинен мобілізувати всі ці резерви під своїм керівництвом.

VIII

Економічна суть імперіялізму. Ще Енгельс у 90-х роках, спостерігаючи слабі ще тоді зародки монополії—спроби утворення синдикатів і трестів,—з геніяльним передбаченням зазначив, що «колишня, од старовини уславлена, свобода конкуренції прийшла до кінця», що у розвитку капіталізму відкривається нова ера—заміни конкуренції монополією і що розвиток монополії підготовляє крах капіталізму¹⁾.

Ленін у розвитку і пануванню капіталістичних монополій—картелів, синдикатів і трестів,—у заміні вільної конкуренції монополією, бачить основну економічну рису, економічну суть «новітнього етапу капіталізму». Імперіялізм, як вища стадія капіталізму, зберігає, з одного боку, низку основних рис капіталізму взагалі, а з другого—набуває низку економічних особливостей, що відрізняють імперіялізм од попередніх стадій у розвитку капіталізму. Ці економічні ознаки, що характеризують імперіялізм, по Леніну, такі: 1) монополістичні капіталістичні об'єднання, 2) злиття банкового капіталу з промисловим і утворення фінансового капіталу, 3) вивіз

¹⁾ К. Маркс. «Капитал», т. III, ч. I, вид. ГИЗ, 1922 р., ст. 423—424.

капіталу до інших країн, 4) початок економічного поділу світу поміж монополістичними союзами і 5) територіяльно увесь світ уже поділено поміж головними капіталістичними країнами. Відповідно цьому Ленін дає таке определение імперіялізму: «Імперіялізм є капіталізм на тій стадії розвитку, коли склалось панування монополії і фінансового капіталу, коли набув видатного значіння вивіз капіталу, почався поділ світу міжнародними трестами і закінчився поділ усієї території землі величезними капіталістичними країнами»¹⁾.

Гільфердінг, автор «Фінансового капіталу», бачив економічну основу імперіялізму у пануванні фінансового капіталу. По теорії імперіялізму Гільфердінга, усе зростаюча роля банків і фінансового капіталу є основною відмінною ознакою новітньої фази капіталізму, що визначає і всі інші. Імперіялізм, по Гільфердінгу, і є політика фінансового капіталу. Ленін же, признаючи, що роля банків в добу імперіялізму по суті відмінна від їхньої ролі в попередню добу, і вважаючи панування фінансового капіталу ознакою імперіялізму, у протилежність Гільфердінгові, розглядає це панування, як вислідне явище. Основною-ж ознакою, що определяє всі останні, по теорії Леніна, є монополістичний характер капіталізму, заміна вільної конкуренції монополією. «Заміна вільної конкуренції монополією,— каже Ленін,— є основна економічна риса, суть імперіялізму; монополізм виявляється у п'яти головних видах: 1) картелі, синдикати й трести; концентрація продукції досягла того ступня, що породила ці монополістичні союзи капіталістів; 2) монополічне становище великих банків: 3—5 величезних банків ворочають усім економічним життям Америки, Франції, Німеччини; 3) захоплення джерел сировини трестами і фінансовою олігархією (фінансовий капітал є монополістичний промисловий капітал, що злився з банківим капіталом); 4) поділ світу (економічний) міжнародними картелями почався. Таких міжнародніх картелів, що володіють усім світовим ринком і ділять його «полобовно»—доки війна не переділила його—є вже більше ста!

Вивіз капіталу, як особливо характерне явище у відміну від вивозу товарів під час не монополізованого капіталізму, перебуває у тісному звязку з економічним і політично територіяльним поділом світу; 5) поділ світу територіяльний (колонії) закінчився»²⁾.

Таким чином, Ленін у фінансовому капіталі бачить тільки виявлення монополізму, так само як і низка інших зазначених особливостей імперіялізму є тільки наслідком монополістичного характеру сучасного капіталізму.

Зародження капіталістичних монополій є, на думку Леніна, логічним і історичним завершенням процесу концентрації продукції і капіталу, а зріст різних монополістичних об'єднань— новою фазою у розвитку цього процесу.

Метою капіталістичної продукції є одержання прибутку. Гонитва за прибутком—ось що визначає економічні вчинки кожного капіталіста зокрема і всього класу капіталістів. На ґрунті цієї гонитви за прибутком і відбувається конкурентна боротьба, як поміж окремими капіталістами,

¹⁾ Н. Ленін (В Ульянов), «Империализм, как новейший этап капитализма», вид. II, 1919 р., ст. 92

²⁾ Н. Ленін, «Империализм и раскол социализма», збірник «Против течения», вид. 3, ст. 529.

так і капіталістичними країнами. Але конкуренція провадиться економічно за допомогою низьких цін і поліпшення якості товарів. Конкуренція неодмінно зв'язана з необхідністю зниження витрат на продукцію; звідси— прагнення кожного капіталіста зокрема безупинно поліпшувати техніку продукції на своєму підприємстві і поширювати його. Поширення і поліпшення підприємства відбувається шляхом акумуляції капіталу, а акумульований капітал є, в свою чергу, джерелом дальшого росту акумуляції. Розвиток капіталізму, таким чином, виявляється перш за все у зрості розмірів індивідуальних підприємств і капіталів, у концентрації у них все більшої маси суспільних засобів продукції і робочої сили, у перетворенні великих підприємств у ще більші. Одночасно з цим відбувається й процес втягання дрібних капіталів великими. Велика продукція має низку економічних переваг в порівнянні з середньою й дрібною, і конкуренція поміж ними буває нерівною. У цій конкурентній боротьбі слабих з більш сильними,—слабі, дрібні підприємства й капітали гинуть; більшість дрібних капіталів різними шляхами приєднується до великих: відбувається експропріяція багатьох капіталістів небагатьма, капітал централізується в руках невеликої кількості магнатів.

Неодмінність цього процесу концентрації продукції й централізації капіталу на ґрунті капіталістичної конкуренції була доведена Марксом на підставі теоретичного й історичного аналізу капіталізму. І як що буржуазні економісти й ревізіоністи «заперечували» Маркса, то справжній хід капіталістичного розвитку блискуче підтвердив це основне положення марксівської політичної економії. І Ленін наводить факти, що ілюструють процес концентрації продукції. Так, у Німеччині в 1907 році великі підприємства склали тільки 0,9% усіх підприємств країни, а в цій невеликій кількості великих підприємств було зосереджено більше $\frac{3}{4}$ загальної кількості парової й електричної сили всієї країни; це є показником концентрації найважливіших галузей капіталістичної продукції, де вживається парова й електрична енергія, в руках невеликого числа великих підприємств. У Сполучених Державах Америки у 1909 р. кількість великих промислових підприємств була 3060 або 1,1% усіх промислових підприємств країни. Кількість робітників у них складала—2.000.000 або 30,5% усіх робітників, що працювали в промисловості, а розмір їхньої річної продукції—9.000.000.000 доларів, що складає 43,8% продукції всієї промисловості країни. До того тільки за п'ятиріччя 1904—1909 р.р. доля продукції великих підприємств у загальній промисловості країни збільшилась з 38% до 43,8%, що показує хуткий темп процесу концентрації. Ті-ж самі сотні тисяч дрібних підприємств, саме існування яких, на думку критиків Маркса, «заперечує марксівську догму», є, справді, економічно залежні від невеликої купки великих капіталістів, як, до певної міри, окремі філії великих підприємств.

Але концентрація продукції на певному ступні свого розвитку веде до утворення монополії. Коли в кожній галузі промисловості рішучої переваги набувають де-кілька десятків великих підприємств, що зосередили в себе майже всю продукцію в цій галузі, то їм дуже легко прийти до згоди поміж собою. З другого боку, для величезних підприємств з високим технічним рівнем конкуренція робиться все більш небезпечною. Технічний прогрес капіталістичного суспільства знаходить своє економічне виявлення у відносно все більшому зрості постійного капіталу над переми-

ним; у постійному капіталі швидче зростає та його частина, що утворює основний капітал і полягає в будинках, машинах і ин., а чим більшим є основний капітал, тим тяжче його можна взяти із певної галузі і пересунути у галузі з більш високою нормою прибутку. Але тим більш небезпечною є для великого підприємства перспектива зниження прибутку. Конкурентна-ж боротьба поміж великими підприємствами, що перебувають в однакових умовах, працюють з однаковими витратами на продукцію, неодмінно сполучається з великими збитками для всіх конкурентів, при відсутності у кого-б то не було серед них певности у сприятливому висліді боротьби, а це спонукає їх до угод поміж собою. Так народжуються із концентрації капіталістичні монополії, картелі, синдикати, трести.

Уже у 80-х роках минулого століття у найбільш розвинених капіталістичних країнах почали виникати капіталістичні угоди, скеровані на ослаблення чи навіть усунення конкуренції, але більшість цих союзів мала тимчасовий і несталий характер. З початку-ж XX століття монополістичні союзи набули рішачого значіння у господарчому житті, і вільна конкуренція почала заступатися монополією. Монополістичні союзи—синдикати картелі й трести,—зосереджуючи у себе майже всю продукцію певної галузі,—починають панувати на внутрішньому ринку. Особливо легко виникають монополії у галузях джерел енергії—нафтовій, кам'яно-вугільній і инш., і в металургії, взагалі там, де можна прибрати до своїх рук головні джерела сировини.

З народженням трестів і синдикатів конкуренція, однак, не зникає цілком, вона тільки відміняється і відбувається на поширеній базі: конкуренція поміж собою багатьох індивідуальних капіталістів заступається конкурентною боротьбою трестів зі сторонніми (тоб-то тими, що не входять до складу підприємства) і трестів поміж собою. Відміняються так само й методи конкурентної боротьби: як що в добу вільної конкуренції боротьба провадилась, головним чином, за допомогою низьких цін, то монополістичні союзи мають в своєму розпорядженні і низку инших, іноді більш могутніх засобів боротьби, як позбавлення конкурента сировини (що монополізується трестом), позбавлення його кредиту (завдяки зв'язками тресту з банками) і т. д. У боротьбі треста з індивідуальним підприємством сила завжди на боці тресту, який врешті перемагає, забирає до свого складу і це підприємство. Зародження у якійсь галузі великого синдикату чи тресту веде, таким чином, до того, що він захоплює до своїх рук майже всю продукцію. Так, напр., Рейнско-Вестфальський кам'яновугільний синдикат у 1893 р. під час свого заснування концентрував 86,7% всієї продукції вугілля в районі, а в 1910 р.—95,49%. Конкуренція поміж трестами й «дикими» підприємствами веде врешті до збільшення монополії. До цього-ж веде і конкуренція поміж трестами різних галузів із-за рівня цін. Заснування тресту у одній якійсь галузі продукції відбувається в супроводі підвищення цін на продукти цієї галузі і, значить, в супроводі підвищення витрат на продукцію і зменшення прибутку трестів инших галузів, що є споживачами даних продуктів, як сирових матеріалів і т. д.; так, напр., подорожчання вугілля у наслідок утворення монополії у кам'яновугільній промисловості знижує прибуток металургійного тресту, що є головним споживачем вугілля. Це викликає у трестів стремління зконцентрувати у себе самі ріжноманітні підприємства різних галузів, і тоді починається процес утворення, так званих, комбінатів, або сторчових об'єднань—велетенських

продукційно-технічних підприємств, що прибирають до своїх рук майже всю продукцію країни. Концентрація вступає у нову фазу—утворення загально-національних монополістичних союзів, що суть цілковитим запереченням вільної конкуренції, що хоч самі вони й вирости в той же час із вільної конкуренції. Такі комбінати уявляють ніби «державу в державі», вони монополізують усі потрібні їм джерела сировини, залізничний і морський транспорт, кваліфіковану робочу силу, технічні винаходи і т. д. і т. д.

Цей процес переростання трестами й синдикатами рамок окремих галузів і тенденція до утворення величезних сторчових об'єднань перед війною тільки ще накреслювалися. Після війни цей процес надзвичайно прискорився, і майже у всіх «передових» капіталістичних країнах ми маємо тепер велетенські концерни, що фактично заправляють усім господарчим і політичним життям країни. Досить указати на концерн «Стінеса» в Німеччині. Ось короткий опис цього концерну: «Його (Стінеса—Д. Н.) концерн є могутнім господарчим утворенням, ніби державою в державі. Вугільні копальні і металургійні заводи він об'єднує для продукції заліза і криці, використовуючи при цьому різні побічні продукти, а так само енергію і «доменні» гази для освітлення, опалення, продукції шкла. Потрібне для копалень дерево він одержує із власних лісів, використовуючи покидьки для продукції паперу, що вживається у власних друкарнях для ним же видаваних газет. Вугілля він транспортує на власних річкових пароплавах, що виготовляються в майстернях концерну. Його промислові підприємства постачаються електричною енергією власних станцій, що обслуговують так само міста й трамваї промислових районів. Масу своїх готових виробів він продає через власні торговельні товариства, транспортує в заокеанські країни на своїх пароплавах і звідти доставляє сировину із власних же джерел»¹).

Цей концерн ще в 1922 р. мав, по даним автора, що взяті із «Справочной книжки германских предпринимателей»,—308 фабричних підприємств, 260 вугільних копалень, 65 залізних копалень, 190 транспортних підприємств, 285 електричних підприємств і станцій, 160 банків, торговельних товариств і контор, 120 різних підприємств, разом 1358 підприємств, не рахуючи великих маєтків, іпотечних банків і т. д. Ця велетенська господарча міць, сконцентрована концерном, обумовлює і ту всім відому роль, яку він відіграє у всьому економічному й політичному житті Німеччини, бо, як каже Ленін: «Монополія, раз вона склалася і ворочає мільярдами, з абсолютною неухильністю пронизує усі боки суспільного життя, незалежно від політичного устрою і від якихся інших «частностей»²).

Заміна вільної конкуренції монополією відбувається не тільки в промисловості, але і в банківій справі, і тут до монополії приводить концентрація. Процес концентрації у банківій справі відбувається ще хуткіше, ніж у промисловості, бо самі функції банків обумовлюють тенденцію банкової концентрації. З розвитком капіталізму банки починають відігравати усе більшу роль у господарчому житті. У них збирається весь грошовий капітал суспільства і вони постачають цим капіталом промисловість. Але з розвитком капіталізму розміри капіталу, потрібного для кожного окре-

¹) М. Рубінштейн, «Концентрация капитала и задачи рабочего движения». Вид. Профінтерна 1924, ст. 7.

²) Н. Ленин (В. Ульянов). «Империализм» і т. д., ст. 5.

мого промислового підприємства, все зростають, і потреби промисловості можуть задовольнити тільки великі банки. Процес концентрації у банковій справі Ленін ілюструє такими даними. Загальна кількість усіх закладів, філій, депозитних кас і инш. шести великих берлінських банків за час з 1895 по 1911 р.р. зростає з 42 до 450, тоб-то більше, ніж у 10 раз. З величезних французьких банків збільшили за час 1870—1909 р.р. кількість своїх закладів з 64 до 1229, тоб-то майже у 20 раз, а розміри сконцентрованих у них чужих капіталів збільшились за той же час з 427 мільйонів франків, до 4363 мільйон. франків, тоб-то більше, ніж у 10 раз. У 1912—13 р.р. 9 величезних берлінських банків мали 49% усіх вкладів країни, а як що взяти на увагу, що ці 9 банків фактично розпоряжаються і капіталами усіх останніх, менших і зовсім дрібних банків, то вийде, що ці 9 банків сконцентрували у себе фактично весь грошовий капітал країни. Так процес концентрації призводить до панування де-кількох банків, серед яких все збільшується стремління до монополістичної угоди, до утворення тресту банків.

Але монополістичні союзи, що виникають в промисловості і в банковій справі, є зв'язані поміж собою великою кількістю різнорічних ниток. Тут, з одного боку, спільність інтересів, «переплетення» банків і промислових підприємств своїми капіталами, з другого—участь у керівних органах, як банків, так і промислових трестів, одних і тих самих осіб. Ленін наводить дані одного німецького економіста про цю, так звану, особисту унію. Виявляється, що 6 величезних берлінських банків були репрезентовані через своїх директорів і членів правління у 751 промисловому товаристві. З другого боку, у доглядальних радах цих 6 банків було 51 великих промисловців. Так «зростаються» поміж собою монополістичні союзи у промисловості і в банковій справі, відбувається злиття промислового монополістичного капіталу з банковим, встановлюється панування фінансового капіталу. А панування фінансового капіталу визначає все більшу владу і вплив на все економічне й політичне життя країни невеликої купки магнатів капіталу, що господарюють у цих небагатьох об'єднаних банкових і промислових трестах.

Тенденція до заміни вільної конкуренції монополією виявляється і у зрості світових монополістичних союзів, інтернаціональних трестів і синдикатів. В умовах розвиненого капіталізму, що є єдиною системою світового господарства, внутрішній ринок непоривно зв'язано з зовнішнім, що й обумовлює тенденцію інтернаціоналізації капіталу. Монополістичні союзи, поділивши поміж собою внутрішній ринок, переходять до поділу й світового ринку, починається економічний поділ світу поміж союзами капіталістів. Ленін наводить низку фактів утворення міжнародних трестів і «полюбовного» між ними поділу світового ринку. Так, у 1907 р. підписано угоду поміж велетенськими комбінатами—німецьким трестом *Algemeine Electricität Gesellschaft (A.E.G.)* і американським *General Electricity Company (G.E.C.)* По цій угоді увесь світовий ринок поділено поміж цими двома «електричними державами». У 1903 р. підписано угоду поміж німецьким і американським трестами торгового пароплавства; були спроби до уложення міжнародних угод і в інших галузях. На підставі цієї тенденції до утворення міжнародних трестів багато буржуазних учених висловлювали думку, що інтернаціоналізація капіталу є гарантією, з одного боку,—встановлення миру поміж народами, а з другого,—вона означає віджи-

вання під час капіталізму криз і анархії продукції. Цей погляд тепер, як побачимо далі, поділяють Гільфердінг і Кавтський. Ми далі детально зупинимося на цій «теорії» і на оцінці її Леніним. Тут треба тільки зазначити, що саму думку про можливість цілковитої заміни конкуренції монополією у світовому масштабі Ленін вважав глибоко помилковою. Монополії, на думку Леніна, не усувають конкуренції, а відмінюють її. Замість конкурентної боротьби багатьох дрібних капіталістів відбувається боротьба великих трестів поміж собою на внутрішньому ринку. Утворення концернів в середині країни викликає більш жорстоку конкуренцію поміж союзами капіталістів на світовому ринку. Конкуренція у одному вигляді зникає з тим, аби виявитись на поширеній базі і в більш загостреній формі. Ленін каже: «Вільна конкуренція є основна властивість капіталізму і товарової продукції взагалі; монополія є пряма протилежність вільній конкуренції, але ця остання на наших очах почала перетворюватися в монополію, утворюючи велику продукцію, випираючи дрібну, замінюючи велику величезною, доводячи концентрацію продукції і капіталу до того, що з неї виростала і виростає монополія: картелі, синдикати, трести, капітал якогось десятку банків, що ворочають мільярдами, і який зливається з цими синдикатами, картелями і инш. І в той же час монополії, що виростають із вільної конкуренції, не усувають її, а існують над нею і поруч з нею, породжуючи цим низку особливо гострих і великих протиріч, тертя, конфліктів» (підкреслення наше Д. Н.)¹⁾.

Ці протиріччя і є наслідком панування в середині країни монополій, що ведуть до загострення конкуренції на світовому ринку. Цю саму думку Ленін формулює у іншому місці так: «Імперіялізм є капіталізм що відживає, але не віджив, умирає, але не вмер. Не «чисті» монополії, а монополії поруч з міною, ринком, конкуренцією, кризами,—ось істотна особливість імперіялізму взагалі»²⁾.

Якщо Гільфердінг уже в «Фінансовому капіталі» припускав економічну можливість утворення єдиного міжнародного тресту, що керує всією продукцією, регулює її і, таким чином, усуває кризи³⁾, то Ленін вважав можливість такого тресту «беззмисловою абстракцією», а припущення усунення монополістичними союзами криз—«казкою буржуазних економістів, що виправдують капіталізм на чім би то ни було». Справді, на думку Леніна, відбувається навпаки: зріст монополії збільшує неприпасованість поміж розвитком промисловости і хліборобства, а так само—поміж найбільш трестованими галузями і останніми, і цим поглиблює в масштабі світового капіталізму анархію продукції. Післявійськова криза світового капіталізму з її збільшеною під впливом війни тенденцією до інтернаціоналізації капіталу цілком підтверджує правдивість погляду Леніна.

Нерівномірність розвитку окремих галузів промисловости і окремих країн є неминучою під час капіталізму на всіх його стадіях, і це, як ми бачили в попередньому розділі, обумовлює в реальному капіталізмі потребу в зовнішніх ринках, як арені реалізації капіталістичних продуктів. Ця нерівномірність і скачковість надзвичайно збільшується в добу монополістичного капіталізму. З другого боку, величезний зріст продукції і збільшення під час панування монополії тенденцій до акумуляції капіталу

1) Н. Ленин (В. Ульянов). «Империализм», стор. 90—91.

2) Т. XIV, ч. I, ст. 120—121.

3) Гильфердинг, «Финанс. капитал», ст. 447.

викликає ще гострішу боротьбу за ринки збуту. Але ввіз до інших країн дешевих товарів підриває монополічне становище трестів цих країн. Аби забезпечити себе від чужоземної конкуренції вводяться майже у всіх капіталістичних країнах, що фактично перебувають під владою монополістичних союзів, високі «охорончі» мита. Світовий капіталізм переходить від системи вільної торгівлі до системи протекціонізму. Протекціонізм надзвичайно гальмує вивіз товарів; щоб мати можливість конкурувати на світовому ринку, монополістичні союзи практикують, так званий, «бросовий експорт» або викидають за кордон товари по надзвичайно дешевих цінах. Але такий вивіз товарів дає дуже мало прибутку. Для монополістичних союзів є більш корисним експортувати до чужих країн не товари, а капітали, що не зустрічають на своєму шляху ніяких бар'єрів. Тенденція до вивозу капіталу збільшується ще й через те, що в передових капіталістичних країнах є лишки капіталу, що не знаходять в самій країні «вигідного» пристосовання. Набування трестами й концернами в середині країни величезних прибутків веде до збільшеної акумуляції ними капіталів; але в середині країни капіталу уже забагато, бо бракує сировини (а нерівномірність розвитку промисловости й сільського господарства і екстенсивність сільського господарства загострюють питання про сировину), занадто дорога робоча сила і т. д., і через те йому бракує «вигідного використання» в самій країні. Капіталу стає занадто тісно в територіальних межах своєї країни. Він—інтернаціональний, він простує на широку світову арену.

Вивіз капіталу відбувається і на попередній стадії капіталізму, так само і в добу монополістичного капіталу вивіз товарів не припиняється, навпаки, він абсолютно навіть збільшується, бо продукція у всіх розвинених капіталістичних країнах досягла колосальних розмірів; але для доби вільної торгівлі характерним був вивіз товарів, для монополістичного капіталізму типовим—вивіз капіталу. Вивіз капіталу на ґрунті панування монополії є надзвичайно важливим економічним явищем імперіалізму. Капітал особливо простує до відсталих, колоніальних і напівколоніальних країн, де витрати на продукцію значно нижчі і прибуток вищий. Однак, капітал вивозиться і до європейських капіталістичних країн, до того у ці країни вивозиться переважно позичковий капітал, в той час як експортований до одсталих країн капітал вкладається, головним чином, у промислові підприємства. У вивозі капіталу виділяється купка багатших країн; перед війною три головних капіталістичних країни Європи—Англія, Німеччина, Франція мали за кордоном біля 175 мільярдів франків. Зиск від цієї суми, по самих обережних розрахунках, виносив біля 10 мільярдів франків на рік.

Але вивіз капіталу є, на думку Леніна, не тільки засобом «вигідного» вкладу капіталу, що є лишком у себе в країні, але так само—одним з найбільш певних способів зміцнення трестами й синдикатами свого монополічного становища і поширення ними свого панування й на інші країни, особливо колоніальні. Справді, монополія є цілковитою тільки тоді, коли вона захоплює до одних рук і джерела сировини. Гонитва за джерелами сировини є головною підставою колоніальної політики монополістичного капіталізму, а вивіз капіталу є найпевнішим «мирним» засобом економічного завоювання колоній. Коли трести й концерни проводять в колоніальних країнах залізниці, будують промислові підприємства, заснують

банки і т. д. і т. д., то вони захоплюють усі «командні висоти» господарства країни; вони одержують джерела сировини, величезний ринок збуту, якого огорожують митним муром, забороняючи туди вступ своїм конкурентам, дешеvu робочу силу і взагалі необмежене поле для експлоатації й поживи. Навіть вивіз капіталу до європейських країн відбувається в супроводі «зиску», економічного й політичного характеру, для країни, що вивозе.

В тому самому напрямку—утворення світової системи економічного панування й підпорядкування—проводиться і емісійна діяльність фінансового капіталу. Одною із головних операцій фінансового капіталу, що дає величезні прибутки, є випуск цінних паперів; і на ґрунті цієї емісії цінних паперів виділяється купка країн-рантє, що експлуатують увесь світ. Загальна сума цінних паперів на всьому світі у 1910 р. складала біля 600 мільярдів франків, із яких 479 мільярдів припадає на Англію, Сполучені Держави, Францію й Німеччину.

Навівши відповідну таблицю розподілу всієї емісії по окремих країнах, Ленін каже: «По цих даних одразу видно, як гостро виділяються 4 найбільш багатих капіталістичних країни, що володіють приблизно від 100 до 150 мільярдів франків цінних паперів. Із них дві самі старі і, як побачимо, найбільш багаті колоніями капіталістичні країни:—Англія і Франція; другі дві—найбільш передові капіталістичні країни по хуткості розвитку і по ступню поширення капіталістичних монополій у продукції:—Сполучені Держави й Німеччина. Разом 4 країни мають 479 мрд. франків, тоб-то, майже 80% світового фінансового капіталу. Майже весь останній світ так або інакше відіграє ролю боржника і данника цих країн—міжнародних банкірів, цих чотирьох «стовпів» світового фінансового капіталу»¹⁾.

Як що вивіз капіталу є засобом економічного підпорядкування колоній, то він, в свою чергу, штовхає ці країни і до політичного їх завойовання, і загострює боротьбу капіталістичних країн із-за колоній. Колоніальна політика не є винаходом імперіялізму, а була й під час попередніх стадій капіталізму, але вона істотно відрізнялася тоді від колоніальної політики монополістичного капіталізму. На попередніх стадіях капіталізму колонії втягувалися в обмін товарів, під час імперіялізму колонії все більше й більше втягуються в капіталістичну продукцію; колоніальна політика капіталізму доби вільної конкуренції була скерована, головним чином, на поширення ринків збуту, монополістичний же капіталізм простує до неподільного й монопольного володіння колоніями. Боротьба за колонії в добу імперіялізму неодмінно набуває інших форм і через те, що увесь світ уже територіяльно поділено поміж найбільшими капіталістичними країнами. Ще в-останнє десятиріччя минулого століття, коли тільки що почали народжуватися в окремих країнах монополістичні союзи, боротьба за привласнення усіх незайнятих ще капіталістичними країнами земель надзвичайно загострилася, і вона закінчилася захопленням усіх незайнятих ще земель. Світ, таким чином, було поділено. Під час цього поділу де-які країни було «обійдено», крім того, вирости й нові, молоді капіталістичні країни, що не приймали участі в колишніх поділах колоній і тепер вимагають переділу світу. Невідповідність колоніальних володінь капіталістичних країн їхній економічній силі і зростій удільній вазі у світовому капіталізмі і є причиною боротьби за територіяльний переділ світу.

¹⁾ Ленін, «Імперіалізм» і т. д., ст. 61.

Ленін подає таку таблицю колоніяльних володінь великих держав поширення цих володінь за час 1876—1914 р.

Колоніяльні володіння великих держав
(міл. кв. кілом. і міл. жит.)¹⁾

	К о л о н і ї				Метрополії		Р а з о м	
	1876 р.		1914 р.		1914 р.		1914 р.	
	кв. км.	жит.	кв. км.	жит.	кв. км.	жит.	кв. км.	жит.
Англія	—	—	—	—	—	—	—	—
Росія	22,0	251,9	33,5	393,5	0,3	46,5	33,8	440,0
Франція	17,0	15,9	17,4	33,2	5,4	136,2	22,8	169,4
Німеччина	0,9	6,0	10,6	55,5	0,5	39,6	11,1	95,1
Сполучені Держави	—	—	2,9	12,3	0,5	64,9	3,4	77,2
Японія	—	—	0,3	9,7	9,4	97,0	9,7	106,7
Разом 6 вел. держ.	—	—	0,3	19,2	0,4	53,0	0,7	72,7
Колонії ост. держ. (Бельгія, Голандія й инш.)	40,4	273,8	65,0	523,4	16,5	437,2	81,5	960,6
Напівколонії (Персія, Китай, Турція)	—	—	—	—	—	—	9,9	45,3
Останні країни	—	—	—	—	—	—	14,5	361,2
Уся земля	—	—	—	—	—	—	28,0	289,0
	—	—	—	—	—	—	133,9	1657,0

Ця таблиця дає ключ до розуміння цілої низки «мирних» і військових сутичок поміж капіталістичними країнами, починаючи з кінця 19 в. до нашого часу. З одного боку ми бачимо молоді капіталістичні країни, де капіталізм розвинувся особливо інтенсивно—Німеччина, Сполучені Держави і Японія, що мають дуже незначні колоніяльні володіння, порівнюючи з вельтеньським зростом у них капіталізму і з темпом акумуляції капіталу. З другого боку,—є напіввільні, незахоплені ще території, як Китай, Турція й Персія, що уявляють «ласий» шматок. При нерівномірності розвитку різних капіталістичних країн боротьба поміж країнами, що захопили території, і тими, яких «обійшли»,—є незапобіжною. Боротьба поміж ними провадиться, як із-за переділу вже захоплених колоній, так і із-за монопольного панування у напівколоніяльних країнах.

Наведена таблиця виявляє ще одно явище, що характеризує добу імперіялізму, це те, що населення світу в своїй переважній більшості належить до пригноблених і експloatованих народів. «Характерна риса імперіялізму,—каже Ленін в своєму докладі на II конгресі Комінтерну,—полягає в тому, що увесь світ, як це ми бачимо, поділено зараз на велику кількість пригноблених народів і незначне число народів-гнобителів, що мають колосальні багатства і могутню військову силу. Величезна більшість, що нараховує більше мільярду, ймовірно—мільярду з чвертю людей, як що ми візьмемо кількість населення землі за один і три чверти мільярдів, тоб-то біля 70% населення землі, належить до пригноблених народів, які або перебувають у безпосередній колоніяльній залежності, або є «окраїнні» колоніяльні держави, як, напр., Персія, Турція, Китай, або-ж, будучи переможені армією великої імперіялістичної держави, на підставі договорів, опинилися у залежності від неї²⁾).

¹⁾ Ленін, «Империализм», ст. 82.

²⁾ Н. Ленін. Собр. соч., т. XVII, ст. 274.

Невелика купка найбагатших країн грабує й експлуатує увесь світ, паразитарно наживаючись за рахунок колоній і слабих націй. Капіталізм переріс у світову систему колоніального гніту і нечуваної експлоатації величезної більшості населення землі.

ІХ

Паразитизм і загнивання капіталізму. Економічна суть імперіялізму виявляє і історичне його місце відносно капіталізму взагалі і тенденції його розвитку. Під цим поглядом Ленін визначає імперіялізм, як капіталізм, що вмирає й загниває, і як еру соціалістичної революції. До Леніна жаден марксист, що писав про імперіялізм, не звернув уваги на один із надзвичайно важливих його боків, а саме, що капіталізм на цій стадії робиться вже паразитарним і загниває. Капіталізм в його імперіялістичній стадії перестав уже відігравати історично-прогресивну роль у всіх розвинених капіталістичних країнах. Загнивання капіталізму виявляється в тенденції до технічного застою, в економічному паразитизмі класу капіталістів, у паразитизмі найбільше розвинених капіталістичних країн і у кризі серед самого робітничого класу.

Імперіялізм—це монополістичний капіталізм; але всяка монополія породжує тенденцію і проступання до технічного застою, бо основною двигуною силою технічного розвитку під час капіталізму є конкуренція. Прагнення кожного капіталіста до знижки витрат на продукцію у своєму підприємстві приводить об'єктивно до технічного прогресу у капіталістичному суспільстві. Але під час панування монополії, що забезпечує величезні прибутки, завдяки високим цінам на внутрішньому ринку і експлоатації колоній,—стимул до здешевлення собівартості товарів шляхом заведення нових технічних удосконалень в значній мірі слабне, тим більше, що при величезних розмірах підприємств всяке технічне їхнє переоборудування вимагає величезних затрат капіталу. Це не значить, звичайно, що в добу імперіялізму технічний розвиток цілком зупиняється. Як що взяти увесь світовий капіталізм, то імперіялізм є більш прогресивною у розумінні розвитку продукційних сил всього суспільства стадією, ніж попередня стадія капіталізму, бо в добу імперіялізму усі країни світу втягуються в капіталістичну продукцію: вивіз капіталу приводить до розвитку капіталізму у всіх самих відсталих колоніях. Але в старих капіталістичних країнах ця тенденція до застою під впливом панування монополії—досить значна. Одним із виявів загнивання капіталізму є світова війна, що відбувалася в супроводі величезної руйни продукційних сил суспільства.

Одною із істотних рис імперіялізму є так само паразитизм капіталістичного класу і старих капіталістичних країн. Одержання капіталістами прибутку не перебуває вже в жадному зв'язку з їхньою безпосередньою участю в продукції, з уміщенням ними свого капіталу в продукцію. Панування фінансового капіталу, що виросло із монополії, означає перетворення класу капіталістів у купку рантьє паразитів, що живуть шляхом «стрижки купонів», означає перетворення старих капіталістичних країн у світових лихварів, у країни-рантьє». Було б помилкою гадати,—каже Ленін,—що ця тенденція до загнивання виключає хуткий зріст капіталізму: ні, окремі галузі промисловості, окремі шари буржуазії, окремі країни виявляють у добу імперіялізму з більшою чи меншою силою то одну, то другу із цих

тенденцій. В цілому капіталізм незмірно швидче, ніж раніш, зростає, але цей зріст не тільки робиться загалом все більше нерівномірним, але й нерівномірність виявляється так само зокрема у загніванні самих могутніх капіталів країн (Англія)»¹).

У цьому паразитизмі купки найбагатших країн, у їхньому монопольному положенні на світовому ринку і збільшеній експлоатації колоній треба шукати, по Леніну, коріння опортунізму серед робітничого класу, тимчасового загнівання робітничого руху. Опортунізм в головному полягає у ідеї співробітництва класів і розвивається на ґрунті де-якої спільності інтересів частини робітників з буржуазією. Ця спільність інтересів і справді утворюється у буржуазії з верхушечною частиною робітничого класу на ґрунті одержання зверхприбутків, завдяки монопольному пануванню і експлоатації колоній. Ще в половині XIX ст. цілком окреслився звязок опортунізму в англійському робітничому класі, разом з монопольним становищем Англії на світовому ринку і її пануванням в колоніях.

Величезні прибутки, що їх завдяки цьому одержувала англійська буржуазія, дозволяли їй поліпшувати становище найбільш кваліфікованих груп робітників, роблючи їх, таким чином, зацікавленими в експлоатації колоній. Енгельс, спостерігаючи цей звязок, писав Марксові у листі 7-го жовтня 1858 року: «Англійський пролетаріят стає фактично все більше й більше буржуазним, так що ця сама буржуазна із усіх націй хоче, видимо, досягти того, щоб поруч з буржуазією була-б буржуазна аристократія і буржуазний пролетаріят. Нація, що експлоатує увесь світ, має цілком законну підставу цього бажати»²).

Як що в половині XIX ст. ця спільність інтересів буржуазії з робітничою аристократією спостерігалась тільки в Англії, то в добу монополістичного капіталізму така сама спільність інтересів утворюється і в інших розвинених країнах, що мають таке саме монопольне становище. Спільність інтересів привілейованої частини робітничого класу зі «своєю» буржуазією викликає у цієї верхушечної частини робітників стремління принести в офіру своїм часовим інтересам основні інтереси всієї робочої маси, всього класу робітників. І через те опортуністи об'єктивно є провідниками буржуазного впливу на робітничий клас і захисниками інтересів буржуазії. Особливо в часи загостреної класової боротьби багато серед них одверто переходить на бік буржуазії. Указавши на величезні прибутки, що їх дає вивіз капіталу купці імперіялістичних країн, Ленін каже: «Зрозуміло, що із такого велетенського зверхприбутку (бо він одержується поверх того прибутку, що його капіталісти вижимають із робітників «своєї» країни), можна підкупати робітничих вождів і вищі шари робітничої аристократії. Її і підкупають капіталісти «передових» країн, підкупають тисячами способів простих і побічних, одвертих і захованих.

Цей шар робітників, що обуржуазилися, або робочої «аристократії», цілком мішан по складу життя, по розмірах заробітків, по всьому своєму світоглядюві, є головною опорою другого Інтернаціоналу, а за наших днів головною соціальною (не військовою) опорою буржуазії. Бо це справжні агенти буржуазії у робітничому русі, робітничі прикажчики класу капіталістів, справжні провідники роформізму і шовінізму.

¹) Ленін. «Империализм» і т. д., ст. 129.

²) Сборник К. Маркс и Ф. Энгельс, «Письма». Складено Адоратським, вид. 1922 р. Москва, ст. 73.

У громадянській війні пролетаріату з буржуазією вони неодмінно стають у значній кількості на бік буржуазії, на бік «версальців», проти «комунарів».

Не зрозумівши економічного коріння цього явища, не оцінивши його політичного й суспільного значіння, не можна зробити ні кроку в справі розрішення практичних завдань комуністичного руху і наступної соціальної революції»¹).

Вияснивши економічне коріння опортунізму і його зв'язок з імперіалізмом, Ленін зробив і практичні висновки про способи боротьби з опортунізмом і його різновидністю—соціал-шовінізмом, висновки, що визначили, як потребу утворення Комінтерну, так і його тактику відносно опортуністичних партій.

X

Перспективи розвитку імперіалізму. Питання про те, в якому напрямку відбувається розвиток імперіалізму,—чи то по шляху все більшого загострення й поглиблення протиріч, що ним породжуються, чи то по шляху їх стирання й притуплення,—є основним питанням теорії імперіалізму. Відповідь на поставлене питання определяє завдання пролетаріату і його тактику у боротьбі з імперіалізмом. І зрозуміло, що саме в цьому пункті Ленін гостро розходиться з теоретиками опортуністів—Гільфердінгом і Кавтським. Найбільш яскравим виявленням опортунізму у оцінці шляхів розвитку імперіалізму є стаття Гільфердінга «Проблеми доби» («Probleme der Zeit»), надрукована в журналі «Die Gesellschaft» (Internationale Revue für Socialismus und Politik) ч. 1 за 1924 р.

У цій статті Гільфердінг, автор «Фінансового капіталу»,—аналізує сучасне післявійськове становище капіталізму і приходять до висновку, що фінансовий капітал у своєму розвитку слабне і притупляє протиріччя, як породжені ним, так і властиві капіталізму взагалі, і що розвиток фінансового капіталу відкриває можливість мирного вrostання в соціалізм. Головні твердження Гільфердінга, що він їх розвиває в зазначеній статті, полягають ось у чому: завдяки збільшеній концентрації капіталу, зросту монопольних організацій—синдикатів і трестів,—капіталізм стає все більш організованим; кризи, завдяки регулюванню продукції з боку трестів, зм'якшуються, принаймні, зм'якшується їхній вплив на робітничий клас. Відносини праці робляться все більш сталими: становище робітників поліпшується завдяки соціальним реформам і, таким чином, зм'якшуються відносини поміж класами. Тенденції до військових сутичок слабнуть, і можливість імперіалістичних війн надалі стає мало ймовірною. Організоване, хоч і антагоністичне, капіталістичне господарство повільно перетворюється у «господарчу демократію» шляхом збільшення впливу робітничих організацій на капіталістичні об'єднання і шляхом систематичного навчання і виховання робітниками самих себе в справі господарювання.

З погляду цієї ідилічної картини приходу на землю миру й благоденствія і повільного переходу від антагоністичного організованого капіталізму до «господарчої демократії»,—перед робітничим класом повстає завдання не боротьби з імперіалізмом, не повалення капіталізму, а пристосовання до нього і мирної його перебудови. Як що у 1924 р. Гільфердінг рішуче й без сумніву повторює на новий лад старі ревізіоністські теорії Е. Берн-

1) Н. Ленин (В. Ульянов). Т. XVII, ст. 248.

штейна, то в 1910 р. він не був таким відважним. Одначе, уже в «Фінансовому капіталі» він цілком виявив, як каже Ленін, свою «прихильність до примирення марксизму з опортунізмом». Одверта ревізіоністська теорія, що її розвиває Гільфердінг у 1924 р., є тільки логічним завершенням намальованої ним ще у «Фінансовому капіталі» тенденції розвитку фінансового капіталу. Уже тоді він уважав, що процес концентрації продукції мусить економічно привести ще у рамках капіталізму до утворення єдиного загального тресту, який свідомо регулює продукцію, усуває її анархію, і тим самим усуває низку протиріч капіталізму¹⁾. І у «Фінансовому капіталі» автор його підкреслював, що збільшується тенденція до солідаризації інтересів капіталістичних країн і що можливість імперіялістичних війн стає все менш ймовірною²⁾.

Ми бачимо, таким чином, уже у «Фінансовому капіталі» цілком викінчену теорію автора про можливість переходу імперіялізму у мирну стадію свого розвитку. Правда, поруч з цим Гільфердінг тоді говорив і про загострення класових протиріч і про необхідність боротьби пролетаріату не за мирну політику імперіялізму, а за знищення капіталізму, але в цьому сполученні справді марксівських тверджень з яскраво ревізіоністськими і виявляється, зазначена Леніним, прихильність Гільфердінга до примирення марксизму з опортунізмом.

Таку саму теорію притуплення з розвитком імперіялізму протиріч капіталізму, теорію переходу агресивного і реакційного імперіялізму у мирний і гармонійний «зверхімперіялізм», розвивав Кавтський ще в 1915 р. Розглядаючи імперіялізм, як систему агресивної політики, що провадиться в новітні часи, Кавтський ставить питання—чи не може імперіялізм заступити мирна політика? і відповідає на це питання позитивно: «виходячи з чисто економічного погляду,—каже Кавтський,—не виключена є можливість того, що капіталізм пройде ще через одну фазу. Система картелювання буде перенесена на зовнішню політику; настане фаза зверхімперіялізму»³⁾. Стадія зверхімперіялізму характеризується тим, що принцип угоди панує, як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Тенденція переходу імперіялізму в ультраімперіялізм намальовалась, на думку Кавтського, ще до війни; уроки війни, гадає він, збільшать тенденцію до згоди націй, що приведе до зменшення озброєння і встановлення на довгий час загального миру. «Ослаблення протекціоністського руху в Англії,—каже Кавтський,—зниження мита у Америці, прагнення до роззброєння, значне зменшення за останні роки перед війною вивозу капіталу із Франції й Німеччини, нарешті, збільшене міжнародне переплетення різних олігархій фінансового капіталу, усе це спонудило мене зважити,—чи не може сучасну імперіялістичну політику витиснути нова ультраімперіялістична, яка на місце боротьби національно-фінансових капіталів поміж собою поставить загальну експлоатацію світу інтернаціонально-об'єднаним фінансовим капіталом. Подібна нова фаза капіталізму у всякому разі є мислимою»⁴⁾.

1) Гільфердінг, «Фінанс. капітал», вид. 1912 г., ст. 353.

2) Там-же, ст. 507—508.

3) К. Каутський, «Імперіялізм», вид. «Наша мысль», стор. 19.

4) Ціт. по ст. Леніна «Крах II Інтернаціонала», збірник «Против течения», вид. III, ст. 147.

Проти цієї яскраво опортуністичної теорії приходу мирної фази імперіялізму гостро виступив Ленін у своїх статтях у «Коммунисте» за 1915 р. і в брошурі—«Імперіялізм, як новітній етап капіталізму». У своїй статті—«Крах II Інтернаціонала»—Ленін зазначає надзвичайну легковажність всієї «теорії», що базується на не існуючих «тенденціях». Ослаблення протекціонізму в Англії й Америці ніякої тенденції до заміни протекціонізму вільною торгівлею не виявляє, а показує тільки, що протекціонізм у них доведено до останньої міри. Протекціонізм лишився і панує, як система всього світового капіталізму, у тому числі і цих двох країн. Тимчасове зменшення вивозу капіталу із Німеччини і Франції так само жадної тенденції не виявляє, бо вивіз капіталу взагалі відбувається нерівномірно. Що-ж торкається збільшення розвитку міжнародних трестів і картелів, або збільшення міжнароднього переплетення різних олігархій фінансового капіталу, то така тенденція справді є. Однак, із цієї тенденції випливає стремління до озброєння й сутичок, а не до роззброєння.

У протилежність Гільфердінгові й Кавтському, Ленін, виходячи із визначеної ним економічної суті імперіялізму, виводє свою теорію розвитку імперіялізму, теорію безупинного поглиблення й поширення протиріч, що іманентно є властиві капіталізму і породжені імперіялізмом. Загострення протиріч відбувається у трьох різних напрямках: у взаємовідносинах капіталістичних країн поміж собою, у класових взаємовідносинах і у взаємовідносинах пануючих і гноблених народів.

У тенденції до утворення інтернаціональних трестів і в простуванні до економічного поділу світу поміж союзами капіталістів Гільфердінг і Кавтський бачили гарантію зміцнення солідарности поміж капіталістичними країнами. Ленін же, навпаки, у цій тенденції і в розподілі поміж собою монополістичними союзами «сфер впливу» бачить коріння неодмінних під час імперіялізму сутичок і війн. Ріжного роду угоди поміж монополістичними союзами відбивають у собі співвідношення сил членів цієї угоди під час її уложення. Під час капіталізму немає взагалі іншого критерія для урегулювання взаємовідносин,—як поміж окремими капіталістами, так і поміж цілими їх групами,—як стан сили кожного із них. Сила-ж міняється в залежності від цілої низки умов економічного і політичного характеру, і угода, досягнена під час попереднього співвідношення сил, рушиться, коли вона зміняється, і тоді неодмінно починається боротьба за новий економічний переділ світу.

Ще менш сталими і довговічними можуть бути угоди поміж країнами,—чи то у формі однієї імперіялістичної коаліції проти другої, чи у формі загального союзу всіх імперіялістичних країн,—в справі спільної експлуатації світу. «Бо,—каже Ленін,—під час капіталізму є немислимою інша підстава для поділу сфер впливу, інтересів, колоній і инш., крім як тільки облік сили учасників поділу, сили загально-економічної, фінансової, військової і т. д. А сила зміняється не однаково у цих учасників поділу, бо рівномірного розвитку окремих підприємств, трестів, галузів промисловости, країн під час капіталізму не може бути. Півстоліття тому назад Німеччина була нікчемною країною, як що порівняти її капіталістичну силу з силою тодішньої Англії; те саме Японія відносно Росії. Через десяток-другий літ чи-ж мислимо припустити, щоб лишилось незмінним співвідношення сил поміж імперіялістичними державами? Абсолютно немислимо»¹⁾.

¹⁾ Н. Ленин, «Имперализм» і т. д., стор. 123.

Неодмінний під час капіталізму нерівномірний розвиток різних ділянок світового господарства не тільки робить неможливим встановлення мирної ери зверхімперіялізму, але приводить, навпаки, до постійного порушення рівноваги у взаємовідносинах капіталістичних країн поміж собою. Кожна нова угода імперіялістичних країн поміж собою зміцнює тільки ту нерівність їхніх сил, що утворилася в наслідок боротьби їх поміж собою і захоче в собі через це причини дальших сутичок і війн. Навіть тоді, коли досягнена згода ніби задовольняє всіх учасників, вона не може бути сталою, бо через де-який час з'являються, з одного боку, нові капіталістичні країни, що не приймали участі в укладанні цієї угоди, і вимагають своєї квоти, а з другого—співвідношення сил країн, що склали угоду, змінюється, завдяки нерівномірному їхньому розвитку. Доба імперіялізму є через те добою неминучих криз, сутичок і війн, що ослаблюють і дезорганізують сили імперіялізму.

Післявійськові чисельні конференції «по роззброєнню» і всі ріжномаїтні договори і угоди, що в різних комбінаціях укладаються поміж собою імперіялістичними країнами, блискуче підтвердили правдивість цього основного твердження теорії імперіялізму Леніна. Усі ці конференції з наочністю виявляють нездатність імперіялістичних країн полагоджувати мирним шляхом на більш чи менш довгий час конфлікти і тертя, що виникають на ґрунті неодмінного в умовах капіталізму нерівномірного розвитку цих країн і протиріч їхніх інтересів.

Сили імперіялізму дезорганізуються так само з ростом національно-визвольного руху у колоніальних і взагалі відсталих країнах. Імперіялізм, як ми бачили, втягує у капіталістичну продукцію всі країни світу. Він викликає хуткий розвиток продукційних сил у відсталих країнах, де принесений зовні капіталізм знаходить сприятливий ґрунт для свого розвитку. Капіталізм, що в більшості передових країн загниває, простує до колоніальних і напівпідлеглих країн, але розвиток серед них капіталізму викликає у них стремління емансипуватися від залежності. Капіталізм у цих країнах перебуває у своїй революційно-прогресивній стадії, що неминуче викликає національно-визвольні рухи. А збільшений гніт і експлоатація їх з боку купки країн-паразитів збільшує у пригноблених країнах рух за визволення від імперіялістичного поневолення. Так викликані імперіялізмом сили направляються проти нього самого.

Поруч з загостренням протиріч міжкапіталістичних і міжнаціональних, імперіялізм, у міру свого розвитку, все більше викриває й поширює міжкласові протиріччя. Ревізіоністи бернштейнівської формації чекали придушення класових антагонізмів за допомогою «демократизації капіталу» і поширення соціального законодавства. Ми бачили, що і новітній формації ревізіоніст Гільфердінг повторює ту саму казку про змякшення класових взаємовідносин, завдяки соціяльним реформам, зменшення впливу криз і т. д. Справді-ж, як показує Ленін, зменшується протиріччя тільки поміж буржуазією і дуже незначною групою робітничого класу, що приймає участь у поділі зверхприбутків і підпадає впливу буржуазної ідеології. Становище-ж широкої маси робітників в добу імперіялізму надзвичайно погіршується. Надзвичайний зріст дорожнечі в звязку зі збільшенням монополії, величезний тягар податків, що припадають на робітників в звязку з велетенським розвитком мілітаризму і маринізму, лихо і злидні, що їх зазнають працюючі маси від війни взагалі, збільшення

реакції і гальмування для робітничого класу його економічної й політичної боротьби, усе це в нечуваній ще мірі загострює класові протиріччя, збільшує протест робітничого класу проти імперіялізму і робить добу імперіялізму добою жорстоких класових боїв і сутичок.

З де-кількох боків підходить Ленін до аналізу імперіялізму і кожен раз приходиться до одного й того самого висновку, що імперіялізм — це ера соціалістичної революції. До цього висновку приводить і аналіз економічної суті імперіялізму, аналіз який виявляє, що імперіялізм є вища стадія капіталізму, коли усі об'єктивні запосилачі соціалізму дозріли уже у більшості старих капіталістичних країн. До цього висновку приводить і аналіз шляхів розвитку імперіялізму, і аналіз складних взаємовідносин усіх суспільних сил в добу імперіялізму. Цей висновок є, таким чином, загальним висновком Леніна на підставі аналізу росту й загострення усіх протиріч у світовій системі імперіялізму. І Ленін каже: «Імперіялізм є вища стадія розвитку капіталізму. Капітал у передових країнах переріс рамки національних держав, поставив монополію на місце конкуренції, утворив усі об'єктивні передумови для здійснення соціалізму. Через те на черзі дня у Зах. Європі і в Спол. Державах стоїть революційна боротьба пролетаріату за повалення капіталістичних урядів, за експропріацію буржуазії. Імперіялізм штовхає маси до такої боротьби, загострює у величезних розмірах класові протиріччя, погіршує становище мас і в економічному відношенні — трести, дорожнеча, і в політичному — зріст милітаризму, збільшення війн, реакції, розвиток і поширення національного гніту і колоніальних грабунків»¹).

Цей практично-політичний висновок, що на черзі дня стоїть революційна боротьба за знищення капіталізму, впливає із всебічного теоретичного ленінського аналізу доби імперіялізму. Ленінська теорія імперіялізму не тільки обґрунтовує необхідність цієї боротьби, але й визначає стратегію робітничого класу в цій боротьбі, указує йому ті резервні сили, на яких він може рахувати, ті умови, що дезорганізують ворога і, значить, полегшують його боротьбу. Між цією ленінською теорією імперіялізму, теорією революційної перемоги імперіялізму, і теорією Гільфердінга й Кавтського — про мирну зміну і переродження імперіялізму, теорією, що базується на дрібно-буржуазному очікуванні «кращих часів» і уґрунтовує необхідність для робітничого класу «крохоборчеської» політики, лежить глибока непроходима прірва. Теорія Леніна є теорія революційної акції, розвитку революційної енергії, наступу; теорія імперіялізму Кавтського й Гільфердінга — є теорією пасивності й капітуляції.

ТЕОРІЯ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

XI

У тісному зв'язку з ленінською теорією імперіялізму перебуває його-ж теорія пролетарської революції. У теорії пролетарської революції основними питаннями є: 1) про економічні запосилачі її або про, так звану, «дозрілість» революції і 2) про форму і характер пролетарської революції і її методи.

¹) Н. Ленин (В. Ульянов), т. XIX, ст. 168.

Марксистичен меншовицького гатунку, не розуміючи і не вміючи застосувати революційної діалектики марксизму, малюють шляхи розвитку усіх країн надзвичайно шаблоново. Із того, що буржуазні демократичні революції у низці країн відкрили шлях для більш або менш довгого й мирного розвитку капіталізму у них, опортуністи—одверті й заховані—виводять загальний закон, що поміж буржуазно-демократичною й пролетарською революцією у всіх країнах обов'язково повинна бути довга смуга розквіту капіталізму і панування буржуазії. Пролетаріят, по їх теорії, повинен через це зарані усунути себе від якоїсь керувачої ролі в революції у відсталій країні і мусить всіма засобами підтримувати буржуазію, яку революція неодмінно поставить у влади. Ця теорія, звичайно, підпералася «відповідними» цитатами із Маркса; говорилося про те, що Маркс у передмові до першого видання I т. «Капіталу» казав, що «всяка нація може й повинна учитися у других», що «країна промислово більш розвинена показує менш розвиненій країні тільки картину її власного майбутнього». Загально-теоретичні твердження меншовиків визначали і їхню тактику у революціях 1905 та 17 р.

Ленін неодноразово зазначав, що шукання відповідей на конкретні питання не шляхом аналізу певної конкретної обстановки, а в заучених і перетворених у догму твердженнях, що висловлювалися в іншій історичній обстановці і з іншого приводу,—уявляють з себе сплюгавлення марксизму і є, по його вислову, «цілковитим глуфом над діалектичним матеріалізмом». Маркс накреслив загальний напрямок історичного розвитку. З погляду марксизму суспільство в цілому не може перескочити через ті або інші етапи і фази історичного розвитку. Однак, при загальній закономірності розвитку у всій світовій історії, своєрідні форми або порядок розвитку в окремих країнах не тільки не виключаються, а навпаки, є неминучі, і завдання справжніх революційних марксистів полягає в тому, аби зуміти пізнати й аналізувати ті своєрідні умови, що викликають де-які відміни розвитку в окремих країнах в ту або іншу історичну добу. Як що для всього суспільства немислимо є, наприклад, перескочити через капіталістичну базу, і перехід від феодалізму безпосередньо до соціалізму є неможливим, то при певних умовах окремі країни можуть прийти до соціалізму, поминувши капіталістичну стадію. Цю думку Ленін докладно розвинув у своєму докладі на II конгресі Комінтерну.

Виходячи за аналізу російських умов, Ленін ще в період революції 1905 р. висунув ідею переходу буржуазно-демократичної революції в пролетарську. Своєрідність російських економічних і соціально-історичних умов робить можливим і необхідним сполучення селянської війни з робітничим рухом, сполучення, яке Маркс вважав можливим для Прусії в половині XIX віку. Це сполучення повинно привести до того, що пролетаріят лишається гегемоном на всіх стадіях революції і що буржуазно-демократична революція в процесі її розвитку переходить в соціалістичну. Пролетаріят, як гегемон, ведучи за собою селянство в цілому, доводить до кінця буржуазно-демократичну революцію, яка переростає в соціалістичну і провадиться пролетаріяттом в союзі з біднішим селянством. Теорію переходу буржуазно-демократичної революції в пролетарську Ленін докладно розвинув у низці своїх статтів і брошур. Найбільш закінченого вигляду набула ця теорія в час революції 1917 р. У своїй брошурі «Пролетарская революция и ренегат Каутский» Ленін каже: «заплутане Каутським питання

більшовики вже в 1905 р. цілком з'ясували. Так, революція наша буржуазна, доки ми йдемо разом з селянством в цілому. Це ми ясніше ясного усвідомлювали, сотні і тисячі раз в 1905 р. говорили, що ніколи цього необхідного ступня історичного процесу не можна ні переплигнути, ні одмінити декретами. Спроби Кавтького «викрити» нас в цьому пункті викривають тільки плутанину його поглядів і жах його пригадати те, що він писав в 1905 р., коли він ще не був ренегатом.

Але в 1917 р. з квітня місяця, задовго до Жовтневої революції, до захоплення нами влади, ми казали одверто і роз'яснювали народові: зупинитися на цьому революція тепер не зможе, бо пішла наперед країна, посунув наперед капіталізм, до нечуваних розмірів дійшла руїна, що буде вимагати (чи то хоче цього хтось, чи ні) просування наперед, до соціалізму, бо інакше йти наперед, інакше спасати країну, розрізану війною, інакше полегшувати муки працюючих і експлоатованих—не можна.

Вийшло саме так, як ми казали. Хід революції підтвердив правдивість наших міркувань. Спочатку разом з «усім» селянством проти монархії, проти поміщиків, проти середньвіччя (і оскільки революція лишається буржуазною, буржуазно-демократичною); потім разом з біднішим селянство, разом з напівпролетаріатом, разом з усіма експлоатованими проти капіталізму, в тому числі проти сільських багатіїв, куркулів, спекулянтів, і поскільки революція стає соціалістичною, пробувати поставити штучний китайський мур між тим і другим, відокремити їх одно від одного чимсь іншим, крім ступня підготовки пролетаріату і ступня об'єднання його з сільською біднотою,—є надзвичайним вивертом марксизму, сплюгавленням його, заміною лібералізмом¹⁾.

Теоретики Інтернаціоналу уявляли собі соціалістичну революцію, як більш або менш короткий акт захоплення пролетаріатом політичної влади і безпосередньої заміни капіталізму соціалізмом. Ця заміна мислилась механічно, шляхом заміни верхушки апарату керування капіталістичною продукцією представниками пролетаріату, що завоював владу. З цього погляду питання про соціалістичну революцію ототожнювалося з питанням про негайне, безпосереднє заведення соціалізму. Але оскільки приход соціалізму є можливий тільки при певній досить високій матеріальній базі і рівню культури, то звідци робились висновки, що соціалістична революція у кожній окремій країні можлива тільки тоді, коли в ній дозріли вже всі умови для негайного заведення соціалізму. А ці теоретичні запосилачі визначали собою і практичні висновки про необхідність утриматись от пролетарської революції з огляду на невисоку ще культурну дозрілість пролетаріату, невміння його керувати господарством країни, з огляду на існування ще певної кількості дрібних підприємств, що не можуть бути негайно усупільнені і т. п. Звичайно, і тут начотчики від марксизму козирять цитатами. Теоретики дозрівання соціалізму у надрах капіталізму кожної окремої країни посилаються на відомі слова Маркса у передмові до «Критики політичної економії», що жадна суспільна формація не гине раніш, ніж розвинуться усі продукційні сили, для яких вона дає досить простору. Кавтський стверджує, що соціалістична революція можлива є тільки там, де капіталістичну продукцію може одразу-ж, без порушення продукційного процесу заступити соціалістична; там же, де такий безпосе-

¹⁾ Н. Ленин, т. XV, ст. 508—509.

редній перехід од капіталізму до соціалізму є неможливий, там капіталізм повинно зберегти¹⁾. Тут зовсім забувається, що Маркс мав на увазі суспільну формацію в цілому, а не окрему країну, і що в Маркса мова йде про встановлення загального закону історичного розвитку, закону, що пояснює історичний процес.

Ленін у своїй теорії пролетарської революції висуває в питанні «про дозрілість» два таких основних положення: 1) при виясненні—чи дозрів уже соціалізм, треба виходити із аналізу світового капіталізму, як єдиного цілого, а не із економічного стану кожної країни зокрема і 2) відносно окремої країни треба чітко розрізняти дозрілість соціалізму і існування умов, при яких пролетарська революція є можливою і необхідною. Світовий капіталізм в цілому в добу імперіалізму, коли концентрація продукції досягла велетенських розмірів, не тільки утворив уже всі матеріальні й організаційні підстави соціалістичної продукції, але й виявив історичну неможливість свого дальшого розвитку, бо він дійшов до стадії загнивання, розкладу, жорстоких війн, криз і инш. Цю дозрілість капіталізму і історичну необхідність його загибелі особливо виявила світова війна. «Імперіалістична війна—каже Ленін,—є канун соціалістичної революції. І це не тільки через те, що війна своїми страхіттями породжує пролетарське повстання,—жодне повстання не утворить соціалізму, як що він не дозрів економічно,—а через те, що державно-монополістичний капіталізм є викінчена матеріальна підготовка соціалізму, є вступ до нього, є той щабель історичних сходів, між яким (щаблем) і щаблем, що зветься соціалізмом, жадних проміжних щаблів немає»²⁾.

І відносно світового капіталізму не можна уявляти собі заміну його соціалізмом, як короткий акт. Маркс підкреслював, що поміж капіталістичним і комуністичним суспільством є період революційного перетворення першого у друге.

Що-ж торкається окремих країн, то питання про пролетарські революції вирішується не в залежності від того, чи дозріли в даній країні економічні запосилачі соціалізму, а в залежності від присутності сприятливих умов для успішного кінця революції. Остаточна перемога соціалізму в одній країні, тим більш економічно відсталий, є не можлива, але встановлення панування пролетаріату в одній країні, навіть відсталий, цілком можливе. А диктатура пролетаріату в одній країні, як наслідок пролетарської революції, значно прискорює й полегшує розв'язку соціалістичної революції в інших країнах і дозрівання в даній країні матеріальних запосилачів соціалізму. Соціалізм є немислимий без великої продукції, без розвиненої техніки і високого рівня культури, але він—немислимий так само і без диктатури пролетаріату. Перша умова, необхідна для встановлення соціалізму—високий рівень продукційних сил—не завжди буває одноразово з другою умовою,—легкістю зовоювання пролетаріатом політичної влади. І через те, звичайне твердження теоретиків II інтернаціоналу, що пролетарська революція виникає раніше в більш розвинених країнах капіталізму, є не вірне. Доба імперіалізму утворює у високо розвинених капіталістичних країнах усі економічні запосилачі для приходу соціалізму, але в цих же самих країнах панування монополістичних союзів утворює умови, що гальмують приход пролетарської революції. У таких країнах буржуазія і її

¹⁾ К. Каутский, «Диктатура пролетариата», вид. 1919, ст. 50.

²⁾ Н. Ленин, «Грозящая катастрофа и как с ней бороться», т. XIV, ч. II, ст. 209.

державний апарат досить сильні, а пролетаріят сковано традиціями за довгий час порівнюючи мирного органічного розвитку капіталізму, воля його до боротьби й перемоги паралізується, серед нього мають силу опортуністичні елементи верхушечної його частини. Дозрівання об'єктивного і суб'єктивного фактору соціалістичної революції у кожній країні не відбувається рівнобіжно.

Революція взагалі виникає там і тоді, де й коли до об'єктивно сприятливої революційної ситуації приєднується здатність революційного класу на могутні революційні масові вчинки. Ознаками революційної ситуації по Леніну є: 1) криза політики пануючого класу, що виявляється у невдоволенні і протесті пригноблених класів і нездатність пануючого класу розрішити цю кризу, 2) гостре погіршення стану пригноблених класів і 3) об'єктивна необхідність для пригноблених мас активного виступу проти пануючого класу і суспільного режиму, іншими словами, революція в кожній окремій країні є неможливою без загально-національної кризи. Але як що пригноблений клас суб'єктивно не підготовлений до значних революційних виступів, як що — з огляду на незначну його організованість, брак розвиненого класового самопізнання, відсутність правдивого керівництва з боку його партії і т. д., — його воля до боротьби й перемоги розслаблена, то революційна ситуація не приводить до революції.

Очевидно, і пролетарська революція можлива тільки під час зазначеної об'єктивної революційної ситуації і суб'єктивного фактору — усвідомлення пролетаріатом необхідності перевороту і готовності ради нього йти на смерть. Сполучення цих двох факторів пролетарської революції в добу імперіялізму найшвидче можливе у економічно менше розвинених капіталістичних країнах, де буржуазія слабша, криза, що утворюється в такі моменти революційної ситуації, — гостріша й глибша, а пролетаріят більш революційний, бо в ньому не встигла ще відокремитися більш або менш значна його частина, що приймала б участь разом з буржуазією у поділі верхприбутків, і через те опортунізм не має в ньому глибокого коріння і слабо розвинений. Догматичному твердженню опортуністів меншовицького гатунку, що пролетарська революція повинна виникнути у найбільш розвиненій капіталістичній країні, а революція у відсталій країні обов'язково мусить привести до панування буржуазії, Ленін протиставляє єдино-марксістське твердження, що характер революції визначається двигуновими її силами і тими об'єктивними її завданнями, що їх клас-гегемон в даній революції при певній історичній обстановці може їй ставити. Жовтнева революція у нас є соціалістичною, хоч у економічно відсталій нашій країні заведення зараз же соціалізму є неможливим. Соціалістичного характеру вона набуває через те, що вона встановила панування пролетаріату і її завданням і метою є соціалізм, а соціалістичне будівництво у нас, в умовах економічної дозрілості у більшості капіталістичних країн і кануну соціалістичної революції у масштабі всього світового капіталізму, об'єктивно є можливе і необхідне. Правда, соціалістичне будівництво посувається надзвичайно тяжко й повільно, але революція не перестає бути через це соціалістичною, оскільки об'єктивно й суб'єктивно вона простує до соціалізму.

Імперіялізм — це доба, коли світовий капіталізм мусить бути повалено. У якій країні він раніш дасть розколини, де пролетарська революція швидче може перемогти, це питання, на яке зарані не можна дати певної

відповіді; його розрішення залежить від того, де раніше буде сприятливе сполучення об'єктивних і суб'єктивних факторів. У обставинах військової кризи це сприятливе сполучення запосилачів пролетарської революції утворилося в б. Росії, через що вона тут і відбулася, не дивлячись на економічну відсталість країни. Але й при умові сприятливих для успішного висліді пролетарської революції умов вона повинна йти різними шляхами в різних країнах; через це не можна давати загальних рецептів як і коли робити революції. «Світова революція--говорить Ленін,—не збудована так добре, щоб скрізь у всіх країнах йти одним шляхом, тоді ми вже давно-б перемогли»¹⁾.

Одно тільки очевидно і ясно, що вислід пролетарської революції визначають не методи парламентської боротьби, а жорстока громадянська війна. Ревізіоністи бернштейнівського гатунку взагалі заперечували можливість і необхідність пролетарської революції, як умови завоювання пролетаріатом політичної влади, і гадали, що соціалізм настане в наслідок повільного економічного розвитку без жадних політичних переворотів і заворушень. Кавтський тоді сперечався з ними і доводив, що захоплення пролетаріатом політичної влади є неодмінною передумовою встановлення соціалізму. У 1902 р., коли він писав свою брошуру «Социальная революция», він тоді ще визнавав, що захоплення пролетаріатом політичної влади є можливе тільки в наслідок «безпосередньої акції» широких мас пролетаріату. Але вже й тоді ця «безпосередня акція» уявлялася йому не у формі озброєного повстання робітничого класу і громадянської війни, а головним чином, у формі загального страйку. Уже й тоді Кавтський уявляв собі пролетарську революцію в досить мирних формах, цілком несхожих на революції, що мали місце в історії. Уже тоді Кавтський говорячи про революцію, по суті жажався її, жажався справді революційних акцій, активного виступу мас, озброєного повстання, барикадних боїв і громадянської війни. І виступаючи проти ревізіоністів і їхньої теорії мирного вростання в соціалізм, Кавтський припускав можливість мирного переходу капіталізму до соціалізму. У своїй статті «По поводу социальной революции» він каже: «чим численніші й могутніші сили пролетаріату, чим більш вони відомі, тим більше є й можливости до мирного переходу із капіталізму в соціалізм»²⁾.

У 1909 р. в своїй брошурі—«Путь к власти» Кавтський, вияснюючи неминучість пролетарської революції і її наближення, малює її з «цілковитою ймовірністю», як сукупність заходів «економічного, законодавчого й морального тиску», ще більше підкреслюючи ймовірність її мирного характеру. Головними методами боротьби робітничого класу за владу він вважає парламентську політичну боротьбу й економічну боротьбу професійних союзів. І як що, з одного боку, він висловлює у цій брошурі низку правдивих марксівських думок, що в нашу добу не може бути й мови про передчасне захоплення пролетаріатом влади, що доба імперіалізму є і ера краху існуючого ладу, що війна може знаменувати собою й початок революції і т. д., то, з другого боку, він виявляє й свій відступ перед ревізіоністами. У інших своїх статтях і брошурах, як, напр., «Диктатура пролетариата», Кавтський розвиває по суті ту саму теорію ревізіоністів про

1) Н. Ленин, «О международной революции», т. XV, ст. 438.

2) К. Каутский, «Очередные проблемы международного социализма», вид. 1918 р., стор. 139.

мирне вростання в соціалізм. Він вважає, що розвиток демократії і парламентські методи боротьби забезпечують робітничому класові його політичне панування; при цьому він посиляється на Маркса, який у своїй промові в 1872 р. говорив про можливість завоювання робітничим класом Англії й Америки політичної влади мирним шляхом.

Так, Кавтський, що збудував теорію пролетарської революції, де примусовим методам боротьби відведено дуже небагато місця, мусив логічно прийти до заперечення самої необхідності пролетарської революції, як умови встановлення диктатури пролетаріату, і із захovanого опортуніста перетворився у одвертого ревізіоніста.

Ленін заявляє, що всяке твердження, ніби-то в добу імперіялізму пролетаріат міцно може завоювати політичну владу мирним шляхом, є цілковитим запереченням соціальної революції і соціалізму. Пролетарська революція немислима без жорстокої класової боротьби, без повстань і громадянської війни. Загальний страйк може бути одним із епізодів революції в початковій її стадії, але внаслідок революції вирішується у кривавих сутичках. «Соціалістична революція у Європі — каже Ленін — не може бути ні чим іншим, як вибухом масової боротьби усіх і кожного із пригноблених і невдоволених». Відносно думки про те, ніби-то соціалістична революція є мирною парламентарною боротьбою робітничого класу і буржуазії, Ленін іронічно зазначає: «мабуть, вишикується в одному місці одне військо і скаже: «Ми за соціалізм», а в другому — друге і скаже: «Ми за імперіялізм», — і це буде соціальна революція»¹⁾!

Припущення Марксом можливості мирного завоювання пролетаріатом політичної влади в Англії торкалося зовсім іншої історичної обстановки. У добу-ж імперіялізму з його надзвичайним загостренням класових протиріч, коли від гніту імперіялізму страждає не тільки пролетаріат, але й проміжні шари суспільства і багатомільйонні маси колоніальних народів, — мирний характер революції є неможливий.

Але як що пролетарської революції не можна собі уявити, як звичайну заміну більшості голосів однієї партії більшістю другої, а вона неминуче звязана з громадянською війною, повстанням і инш., то, очевидно, що пролетаріат, готуючись до захоплення влади, повинен вивчати мистецтво повстання, і Ленін звертає дуже велику увагу на цей бік підготовки пролетарської революції. З другого боку, з огляду на неминучість громадянської війни, як умови завоювання пролетаріатом влади і диктатури пролетаріату, як необхідної умови соціалістичного будівництва, — надзвичайно важливим робиться питання про союзників пролетаріату в його боротьбі проти імперіялізму і про резервні сили пролетарської революції. Перемога-ж пролетаріату у громадянській війні, при умові існування заподачів революції, і міць диктатури пролетаріату залежать не тільки від чисельности його самого, але й від загального співвідношення сил — імперіялістичної буржуазії, на одному боці, і всіх пригноблених і експлоатованих — на другому. Ось чому Ленін так актуально висував питання про союзників пролетаріату. Питання про взаємовідносини пролетаріату з селянством, про звязок пролетарських революцій в капіталістичних країнах з національно визвольним рухом у країнах сходу, питання національне й коло-

¹⁾ Н. Ленин, «Итоги дискуссии о самоопределении» — «Против течения», вид. III, стор. 425.

ніяльне—вперше поставлені Ленінім у всьому їхньому обсягу й актуальності,—до всіх цих питань Ленін підходив з погляду інтересів світової соціалістичної революції, знищення капіталізму, забезпечення перемоги пролетаріатові і зміцнення його диктатури.

Ленінські теорії імперіялізму й пролетарської революції непоривно зв'язані поміж собою, складають єдину теорію краху капіталізму. Ленін показав робітничому класу, як треба руйнувати капіталізм, він навчав його, як треба перемагати, він визначив тактику й стратегію світового пролетаріату в нашу добу класових боїв і соціяльних революцій.

Виявляючи історичні тенденції капіталістичного розвитку, Маркс намалював таку яскраву картину розвитку й загибелі капіталізму. «Поруч з цією централізацією або експропріацією багатьох капіталістів небагатьма, розвивається все у більш широкому масштабі кооперативна форма процесу праці, свідоме технічне застосування науки, планова експлоатація землі, виріб таких знаряддів праці, що припускають тільки їхнє одночасове спільне вживання, економізація усіх засобів продукції комбінованої, суспільної праці, втягнення всіх народів у сітку світового ринку і, значить, інтернаціональний характер капіталістичного режиму. Поруч з постійним зменшенням кількості магнатів капіталу, що узурнують і монополізують усі вигоди цього процесу перевороту, зростає маса злиднів гніту, поневолення, виродження й експлоатації, але разом з тим зростає і протест робітничого класу, класу, що безупинно збільшується, класу вишколеного об'єднаного й організованого самим механізмом капіталістичного процесу продукції. Монополія капіталу перетворюється в кайдани для того способу продукції, що він разом з нею і завдяки їй досяг свого розквіту. Централізація засобів продукції і усупільнення праці досягають того рівня, коли вони не можуть вже ужитися в своїй капіталістичній оболонці. Остання лусне. Настає кінець капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріують»¹⁾.

У цю алгебраїчну формулу Маркса Ленін вклав арифметичний зміст, показав, як відбувається розрив цієї капіталістичної оболонки, як підготовляється соціалістична революція і які умови її перемоги. Теоретичним освітленням основних проблем нашої доби—проблеми імперіялізму й пролетарської революції—Ленін дав пролетаріатові ключ до розуміння усіх складних і багатоликих явищ цієї доби, знаряддя до акції і показав йому шлях до перемоги.

1) К. Маркс, «Капитал» т. I, перекл. Базарова и Степанова, стор. 787—788.